

УДК 1 (091); 16.
KBT 87.22
DOI 10.33864/MTFZK.2019.40

*Rafiz MANAFOV**
(Türkiye)

Muş Alparslan Üniversitesi

Epistemoloji Tartışmaları Bağlamında: Öznenin Buharlaşması

Özet

Bilgide öznenin mi, yoksa nesnenin mi daha önemli bir etken olduğu tartışması felsefenin en kadim ve zor çözülen epistemik meselelerinden biridir. Tarih içerisinde öznenin konumu değişken olmuştur. Öznenin serüveninin Antik dönemden itibaren mitosla, dinsel olanla bağlantılı olduğu biliniyor. Modern felsefeye geldiğimizde öznenin birey olarak, insan aklını temsil eden güç olarak ortaya çıktığına şahit oluyoruz. Ne var ki, Kantla başlayan, Hegelle devam eden “öznenin buharlaşması” dediğimiz bir durumla, özne eski merkezi konumunu kaybetmiş, yerini kimi filozoflarca tarihe ve kültüre, kimi filozoflara göre de akıl üzerinde etkin olan içsel tutkulara bırakmıştır.

Antik Yunandan itibaren özne kavramı felsefi düşüncenin önemli bileşeni olarak var olmaya devam etmiştir. Tarihin belirli dönemlerinde zaman zaman merkezi konuma oturmuş, bazen ise gücünü tarihsel-toplumsal etkenlere teslim etmiştir.

Öznenin buharlaşması olayı ile Postmodernite arasında sebep-sonuç ilişkisinin olduğunu da söylemek mümkündür. Fakat, hangisinin diğeri üzerinde daha fazla etkili olduğunu belirlemek zordur.

* Muş Alparslan Üniversitesi/İİF-Fels. Ve Din Bil. Anabilim Dalı Öğr. Üyesi,
rafiz_manafv@hotmail.com,
<https://orcid.org/0000-0003-0812-8554>

Öznenin kendi merkezi konumunu kaybetmesi, özellikle epistemolojide önemli sonuçlar doğurmuştur. Şöyle ki, artık evrensel bir doğrudan, evrensel bir hakikatten bahsetmeyi imkansızlaştı. Eyni zamanda, zamandıışı ve tarihdışı hakikat yerine, yerel hakikatler ortaya çıkardı.

Çalışmamızda akılsal öznenin bu serüvenini, doğuşunu, kemikleşmesini ve zaman içerisinde de buharlaşmasını tarihsel perspektiften anlatmaya çalıştık.

***Anahtar sözcükler:** özne, nesne, akıl, felsefe, tarih, kültür, değişim*

Giriş

Felsefe başından itibaren var olan şeyin gerçekte ne olduğu, asıl neyin var olduğu sorusuyla ilgilenmiştir. Thales'in ünlü "varlığın temel arkhesi sudur!" düşüncesi, Nietzsche için felsefe, bilim ve din tarihinin çok önemli 3 ilkesini ima etmiş oluyordu:

a. Şeylerin kökenine ilişkin bir şey söylenilmiştir; Varlığın temel bir ilkesi vardır/Her şeyin varlığının kendisinden kaynaklandığı tek bir şey;

b. Bunu tasvirsiz ve masalsiz yapmaktadır; O ilke dünyanın içinde olan bir şey olmalıdır, mitolojinin iddia ettiği gibi fiziküstü ya da fizikötesi bir şey değildir ve akılla kavranılabilir niteliktedir.

c. Her şeyin bir olduğunun örtük ifadesidir.¹

Tanrılardan bağımsız olan, mitolojiye gerek duymadan açıklama gücüne sahip olan, dünyayı dünyanın içinde kalarak açıklamayı deneyen bu öznenin izini sürerek ilerlediğimiz felsefi düşünce tarihinde, soru(n)ların değişmesiyle öznenin tanım ve öneminin de değiştiğine şahit oluyoruz:

- Antik Yunan düşüncesinde – "Varlık nedir?", "Gerçekte ne vardır?" soruları öznenin doğuşunu hazırlayan temel sorunlar olmuştur.

- Modern düşüncede ise – "Neyle bilirim?", "Doğruya hangi bilgi yöntemiyle ulaşabilirim?" soruları öznenin konumunu merkeze yerleştirmiştir.

¹Nietzsche, F. W. (2010), *Yunanlıların Trajik Çağında Felsefe*, çeviren Turan Erdem, (s. 43), İstanbul: Arya Yayıncılık.

- Post-modern düşüncede – “Düşüncenin koşulları nelerdir?”, “Neden böyle düşünürüz/biliriz?”, “Böyle düşünmemi sağlayan şeyler nelerdir?” soruları ise nihayetinde öznenin tarih ve kültür içerisinde buharlaşmasına götürmüştür.

Özne`nin Doğumu ve Kemikleşmesi

Her ne kadar örtük bir şekilde olsa da, Thales`in iddiasında doğaya olan felsefi ilgisi özne fikrini kendi içinde taşıyor gibi gözükmektedir. “Gerçekte var olan nedir?” sorusu, Sokrates`in “İnsan neyi (ne kadar) bilebilir?” tartışmasıyla felsefi ilginin doğadan insana yönelmesiyle sonuçlandıysa da, Descartes`çı anlamda “düşünüyorum, o halde varım” düzeyinde bir özne fikrinden bahsetmek için çok erken olduğunu belirtmek gerekir. Aristoteles insanı düşünen bir canlı (zoon politicon)¹ olarak gördü ve insan akılsal bir özne olarak belirdi. Biz de bu makale boyunca özne kavramı ile Aristocu anlamda akılsal özneyi kastedeceğiz. Descartes`in özne-nesne, ruh-madde ayırımı ile ilk defa güçlü bir şekilde özne olarak “ben” vurgusu ortaya çıkmıştır. Öznenin doğumu “cogito ergo sum” (düşünüyorum, o halde varım) aforizmatik cümlesi ile gerçekleşmiştir.

Öznenin doğumu kaçınılmaz olarak, Descartesle birlikte antik Yunan sorgulamalarından farklı olarak, “neyi bilebilirim?” ve ya “neyle bilebilirim?” şeklinde yöntemsel bir tartışmaya dönüşmüştür. Bu durum, ontolojinin metafizikten fiziğe yerleşimi olarak da görülebilir. Modern felsefenin temel kaygısı, bilginin türleri ve yöntemleri olacaktır ki, bu gibi epistemolojik tartışmalar öznenin güçlü bir şekilde ortaya çıkması ve merkezde kalması anlamına geliyordu.

Felsefenin moderniteye kadarki sorusu ve ilgisi, çoğunlukla “ne vardır?”, “gerçekte var olan şey nedir?” (ontoloji) sorunsalı üzerinde odaklanmıştır ve neredeyse bütün bir Yunan ve Ortaçağ İslam ve Hıristiyan felsefesinin temel sorusu olmuştur. Hıristiyan ve İslam din geleneğinin bu soru karşısında kararlı ve dogmatik yanıtlarının yanısıra, Yunan felsefesinin yeniden doğuşu olarak nitelendirilen modern felsefe, hayatın bilim, din, toplum gibi alanlarında gelişen değişimlerin de etkisiyle bu soruyu yeniden Descartes`ın timsalinde gündeme taşımış ve yeniden sorgulamaya başlamıştır:

¹ Aristoteles. (1975). *Politika*. (s. 13). çeviren Mete Tuncay, İstanbul: Remzi Kitabevi.

Yıllar önce farkına vardım ki çocukluğumdan beri bir çok yanlış kanyı doğru olarak kabul etmişim ve yine şimdiye kadar sağlam olmayan ilkeler üzerine inşa ettiklerimin son derece kuşkulu ve belirsiz olduklarını anladım. Böylece, yaşamımın akışı içinde bir kez, daha önce kabul ettiğim tüm kanıları bir kenara bırakmam gerektiğini ve eğer bilimlerde sağlam ve kalıcı bir şeyler ortaya koymak istiyorsam, her şeye en temelinden yeniden başlamam gerektiği yargısına vardım.¹

Metafiziğin temele alındığı, “fiziğin” bir sonuç olarak kabul gördüğü klasik anlayışın aksine, Descartesle birlikte özne-nesne dualizmi belirmiştir ki, bu ilişkide büyük pay özneye verilmiştir. Filozof burada işe en temelden başlamak gerektiği kanaatine varırken, başvuracağı kılavuzun bir özne olarak kendi aklı olacağını biliyordu. Özne aklı edilgen değil, nesneyi, varlığı kavrayan, idrak eden, tanımlayan ve biraz da belirleyen etkin bir akıl durumundadır. Öznenin doğal ışığı dışında hiçbir entelektüel otorite kabul görmüyordu.

Varlık vardır ve bilgi varlık kalıplarına uymak, uzlaşmak zorundadır, bilen-bilinene (ilim maluma) tabidir gibi klasik yaklaşımlar, rasyonalist modernite ile kırılma yaşamış ve özne sadece pasif bir şekilde bilinene tabi olan, ondan etkilenen değil, aynı zamanda onu belirleyen bir güç olarak da ortaya çıkmıştır.

Modern Felsefeyle Birlikte Öznenin Eksen Kayması

Descartes modern felsefenin başlarında öznenin doğuşunu 3 temel ilkeye dayandırarak ve her ne kadar metafiziği tanrısal özellik taşımış olsa da, özne düşüncesini (cogito..) ileri sürerek işe başlamaktadır. Onun, öznenin doğuşunda etkin olan 3 temel kuşkusu vardır;

1. Duyuların tanıklığından kuşulanmak,
2. Mevcut deneyiminde kuşku duymak,
3. “Kötü huylu bir cin” kuşkusu.

Her 3 ilkenin metodik eleştiri ve kuşku süzgeçinden geçiren Descartes`in vardığı kanaat, kendisinin “doğası düşünmek olan bir töz” olduğudur ve düşüncesinin modernitenin sloganı haline gelen “düşünüyorum, o halde varım” (cogito ergo sum)

¹ Descartes. R. (2013). *İlk Felsefe Üzerine Meditasyonlar*, çeviren Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi, VII, 17; I, 144.

cümlesiyle ifade etmiştir.¹ Descartes için “düşünüyorum, o halde varım” önermesi en temel önermedir ve bu önerme ile birlikte öznenin ontolojik konumunu belirginleştirmiştir. Cogito`yla birlikte Descartes hem öznenin varoluşunu kanıtlamakta, hem de bütün gerçekliği açıklayabilecek çıkış noktası olarak özneyi görmektedir. Özneyi kanıtladıktan sonra, Descartes buradan hareketle kendisine asla kandırmayacak Tanrı`ya “ulaşmakta” ve onu temele alarak da dış dünyanın varlığını kanıtlamaya çalışmaktadır. Solipsist bir durumda kalmamak için özne kanıtlamasından dış dünya gerçekliğine ulaşmak, dış dünyanın varlığının teminatı olarak da Tanrı`yı temele almak filozof için önemlidir.²

Dış dünya gerçekliğini temellendirmek adına Tanrı varsayımından kaçınmanın imkansız olduğunu düşünse de, Descartes`in bu öznel yaklaşımı örtük ve kısmen açık bir şekilde klasik manada Tanrı merkezli evren, varlık ve bilgi görüşünden vazgeçişin de ilanıydı. Aynı zamanda öznenin doğumunu, nesneyi öncelediğini haber veriyordu. Dış dünyadan bağımsız olan bu akıl ve özne artık varlıktan yalıtılmıştır. Tanrı varsayımını hareket noktası olarak ve Tanrısal güvence ile varlığı “yaratana”, kategorize eden şey insan aklı, öznedir.

Özne merkezli rasyonalist felsefenin başlaması, güç kazanması, bir tarafta Berkeley aracılığıyla öznel idealizme kadar ileri giderken, diğer taraftan Locke`un başını çektiği duyum(cu)larla kavgaya tutuşması uzun sürmez. Berkeley için var olmak algılanıyor olmaktı (esse est percipi). Onun için akıldan bağımsız hiçbir nesne yoktur ve olsa bile bunu bilemeyiz. “Bağımsız halde var olan hiçbir madde yoktur; var olan akıl ve fikirleridir (duyular, duygular, düşünceler ves.) Bütün bildiklerimiz bunlardır ve var olan da bunlardan ibarettir”.³

Öznenin aklını temele alan rasyonalist gelenek, diğer bir taraftan, karşısında Locke`un timsalinde öznenin deney(imler)ini temele alan bir felsefe bulur. Locke`un ilk karşı olduğu şey, insan aklının doğuştan bilgilere sahip olması fikri idi. Locke, doğuştan olduğu savunulan “bir şey hem var, hem de yok olamaz” türünde mantıksal teorik (spekülatif) idelerin, aynı zamanda “insanlara karşı adil olmalısın!” tarzında ahlaki-pratik ilkelerin doğuştan olmadığını savunarak, “evrensel ittifak kanıtı” gibi

¹ Descartes, R. (2013). *Usun Doğru Yönetimi ve Bilimlerde Gerçeklik Arayışı İçin Yöntem Üzerine Söylem*, çeviren Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi, (s. 31, 33, 101).

² Kadir Çüçen, A. (2014). *Varlık Felsefesi*, Yayına hazırlayanlar A. Kadir Çüçen, Melek Zeynep Zafer, Adnan Esenyel, 3. Baskı, Bursa: Ezgi Kitabevi, (s. 275).

³ Hospers, J. *Analitik Felsefeye Giriş*, (s. 107).

bilinen “bir şey üzerinde her kes ittifak ediyorsa, doğrudur” yaklaşımının hatalı olduğunu belirtir. Ayrıca, her kesin yanıltmış olma ihtimali de her zaman için sözkonusu olabilir. Locke, doğuştan bilgiler yerine, insan zihninin sonradan deneyimlenen olay ve olgularla doldurulan boş bir levha (tabula rasa) olduğunu savunur ve spekülasyonun yerine deneyim ve tecrübeleri önemser.¹

Descartes`çı akılcılıkla temelde ayrıışan empirist yaklaşıma rağmen, deneyimlerin kökeninde öznenin mevcut oluşu, öznenin duruşun devam ettiği de yadsınmaz. Bu iki gelenek arasındaki ayrıışmayı, farklılaşmayı hatta belli ölçüde var olan çelişmeyi Immanuel Kant çözmeyi ve bölünmez beşeri tecrübeye anlamlı bir yere oturtmayı deneyecektir.

Kant karşısında “bilginin doğuştan kavram ve düşünceler üzerine temellendirme” olduğuna inanan akılcılığı (*rasyonalizm*), diğer tarafta da “bilgini duyuların ve duyumsal biliş tarzının ürünü olarak kabul eden” deneyimciliği (*empirizm*) hazır bulur. Kant ne deneyimcilerin ne de akılcıların tekbaşına tutarlı bir bilgi kuramı sağlayabileceklerine inanmaz. David Hume`un “nedensellik eleştirisi”² sayesinde dogmatik uykusunda uyandığını söyleyen Kant³, bu iki bilme tarzının hem eleştirisini hem de sentezini oluşturmadığı dener:

a. *İçeriği olmayan düşünceler boş, kavramsız görüşler ise kördür*⁴ – ifadesi ile hem ünlü eleştirisini ortaya koyar,

b. Bilgide gerek duyu verilerinden gelen, yani deneyden gelen bir şeylerin olduğunu, gerek de bilginin bizzatı kendisinde bir takım hazır kalıpların, formların, apriori kategorilerin olduğunu savunarak da senteze ulaşmayı amaçlar.

Kant insan zihnini yadsımayan, ama onun deneyimlerini de bilginin bileşeni olarak kabul eden çözüm şeklini sentetik apriorilerde bulur. Onun sentetik apriori

¹ Locke, J. (2000). *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Deneme*, çeviren Meral Delikara Topçu, Ankara: Öteki Yayınevi, (s. 50-53).

² Hume, D. (2015). *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, çeviren Ergün Baylan, Ankara: BilgeSu Yayınları, (s. 124-126).

³ Kant “uykusundan uyanmadan” önce güçlü bir şekilde Leibniz(cı rasyonalizm)in etkisi altındaydı ve uyku durumu ile kavramların bilgisinin apriori olarak bilinebileceği sanısını kastetmektedir (bkz. Roger Scruton, *A Short History of Modern Philosophy: From Descartes to Wittgenstein*, s. London and New York, Routledge (1995), (p. 135).

⁴ Kant, I. (1964). *Critique of Pure Reason*, translated by N. Smith, London: MacmillanPress, (s. 51).

dediği şey akıl ve deneyimin işbirliğine dayanır. Kant'a göre, bilgi kaynaklarımızı olan hem zihinde hem de deneyde bilgimizi engelleyen bir şey vardır:

-Apriori yargıların doğrulukları deneyimden bağımsızdır. Hatta sadece deneyimden bağımsız olan kavramlar içerdikleri için onlar aynı zamanda saf yargılardır.¹

Bilgi zihindeki apriori koşullara bağlıdır. Zihin kalıpları insanın doğal özelliğidir, ölçülüp biçilmiş, bilinçli ve amaçsal bir özelliği yoktur. Bu zihin (deneysel) bilgide pasif değil, aktiftir. Onu sadece açıklamaz, aynı zamanda onu yorumlar, anlamlandırır. Bilgi deneydeki duyuların korelasyonu (*sezgi*) sırasında zamansallıktan ve mekansallıktan kaçamaz. Yani, zaman ve mekan deneyimin zorunlu, ayrılmaz koşullarıdır.²

Böylece Kant her hangi bir düşüncenin idesinde, her zihinsel içeriğin idesinde olduğu gibi bir özne nosyonunun içerilmesi gerektiğini farketmiştir. Ayrıca, bu özne kendi bütünlüğünün doğrudan ve sezgisel kavrayışına da sahiptir. Şimdiki zihinsel durumlarımdan hareketle bunların benim olduğunu ve normal bir durumda bu konuda yanılmayacağımı doğrudan bilirim. Diğer bir ifadeyle, zihnin halihazırki içerikleri durumunda, olmak ile görünmek arasındaki ayrım buharlaşır.³ Peki, bu düşünce zihinsel güçlerimizin dünyanın neyse o olma yolunu belirler mi? Ya da dünya kendisini öznenin arzularına ve taleplerine göre mi konumlandırır? Kant'ın bu soruya vereceği cevap “hayır”dır. Duyularımız yoluyla algıladığımız ve aklımız yoluyla anladığımız gibi, dünya bizim algı ve bilme yönelişimize uymaktadır.

Özne-nesne dualizmi Kant'ta “kendinde dünya” (noumena) ve “bize görüldüğü gibi olan dünya” (fenomena) şeklinde ortaya çıkar ve Kant bu ikisinin birbirinden kesin sınırlarla ayrıldığında ısrarcıdır. Örneğin, “ağlarla balık yakalarsak ve ağdaki örgüler 2 inçlik alan kadar ise, 2 inçlik alandan daha azyyla hiçbir balık yakalayamayacağız, demektir. Çünkü balık ağdan sıyrılıp çıkacaktır; ama ağlar suyun altında ise ve kayıp giden küçük balığı göremezsek, denizde 2 inçten daha küçük balıkların olmadığını düşünebiliriz. Ancak bu gerçekten denizin içindekileri rapor etmeyecektir, yalnız ağların durumunu anlatacaktır”.⁴ Kant öznenin elinde olan tek şeyin “2 inçlik

¹ Kant, *Critique of Pure Reason*, (s. 48)

² Cevizci, A. (2018). *Bilgi Felsefesi*, 4. Baskı, Ankara: Say Yayınları, (s.192-193)

³ Scruton, R. (2015). *Modern Felsefenin Kısa Tarihi*, çevirenler Utku Özmakas-Ümit Hüsrev Yolsal, Ankara: Dipnot Yayınları, (s. 153)

⁴ Hospers, J. (2017). *Analitik Felsefeye Giriş*, çeviren Şahin Filiz, Adres yayınları, Ankara (s. 173)

ağlar” olduğunu, “deniz altında” olup bitenlerden asla haber alamayacağını salık vererek, hem ontik bir ayırımdan bahseder, hem de ona mutabık olarak epistemik bir ayrışmanın altını çizer. Bu yaklaşımı ile felsefede Kopernikus devrimi yaptığını inanmaktadır. Şöyle ki, realitenin doğasını yansıtan zihin yerine, realite olarak görünen şeyin zihinlerimizin doğasını yansıttığını savunur.¹

Immanuel Kant bu bilgi yöntemlerinden ikisinin, ampirizm ve rasyonalizmin sınırlarını çizerken, aslında insan aklının da sınırlarının çizmiş ve bir anlamda Descartes'çi mutlak öznenin önüne taş koymuş oluyordu. Bilmek, sadece öznenin aslı olan bir şey değil, bilinenin de özelliklerine bağlı olduğunu söylüyordu. Hatta, öznenin karşısındaki fenomenin yanısıra, hiçbir zaman kendisine ulaşamayacağı bir noumeni de salık veriyordu. Bu tanımlama ve belirleme öznenin “buharlaşmasının” ilk ipuçları bu gün içinden geçtiğimiz post-modernitenin ayak sesleri idi.

Böylece Kant insan aklının ve deneyiminin sınırlarını çizer. Zihindeki epistemik ayırım (bilme ve inanma) varlıktaki ontik ayırıma (noumen ve fenomen) dönüşür. Modern epistemolojinin ayırdığı özne-nesne dualizmini Kant bir kez daha anlamlı bir birliğe ulaştırdığını düşünür.

Hegel ve Sonrasında Öznenin Buharlaşması

Bu buharlaşmanın diğer bir Alman filozofu Hegel'le doruğa ulaştığı bir gerçektir. Eski Yunan filozofları için tartışma konularından biri olan oluşun mahiyyeti konusunda Parmenides, oluşun çelişki içerdiğini ve çelişik olan bir şeyin de düşünülmemeyeceğini savunmuştu. Hegel tam da bu noktada, oluşun çelişik olduğunu kabul ederek, “o halde çelişik olan vardır” görüşünden hareketle düşüncenin mantığından eşyanın mantığına göç etmemiz gerektiğini savunur.² Ne var ki, oluşun kendisi çelişiklere müsaade ettiği için, ona yönelen öznenin/aklın çelişiklere ve karşıtlıklara imkan tanıyan, hatta öyle olduğunu kabullenen bir diyalektik mantığa yönelmesi de kaçınılmaz olur. Hegel'in en iyi yorumcularından ve sıkı taraftarlarından olan Charles

¹ Hospers, *Analitik Felsefeye Giriş*, (s. 174)

² Arslan, A. (2017). *İlkçağ Felsefe Tarihi: Aristoteles*, 3. Cilt, 6. Baskı, İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları, (s. 55-56)

Taylor'un¹ kullandığı bir örnek bu durum için açıklayıcı olabilir: “eğer bir fincana, örneğin kırılabilirlik özelliğini yüklüyorsak, fincanı algıladığımız andaki durumu itibariyle, onun nitelendirilmesinin kendiliğinden ötesine geçmiş oluyoruz; yani onun doğrudan gözlenebilir özelliklerinin ötesine geçiyor ve onu sürekli nedensel eğilimlere ve güçlere tabi bir şey olarak kavriyoruz. Bizim fincan kavramamız bir nedensel özellikler ve bağlantılar kümesinin kavranılmasını içeriyor.”²

Kant kendi felsefesini “transandantal dedüksiyon” olarak nitelemiş olsa dahi, o hiç bir zaman gerçek olanın yalnızca zihinsel bir şey olduğunu düşünmemiştir. Onun “kendinde şey” dediği şey asla zihinle ulaşılamayan bir şey olarak “orada” duracaktı. Çünkü, bütün bilgilerimiz zorunlu olarak deneyimde verilmiş olana bağlı kalmaktan kendini kurtaramayacaktı. Ne var ki, Hegel(ciler) “kendinde şey” kavramını bütünüyle anlaşılmasız ve anlamsız bularak reddetti(ler) ve onun yerini “tüm varolanların zihinsel olması gerekir” anlayışını savundu(lar). Ona göre, yalnızca ideal olan gerçektir.³

Alman Romantik Felsefesinin öncüsü olan Hegel, Descartes'çi anlamda dış dünyadan bağımsız olan “akıl/özne” görüşünün tam aksi bir şekilde, akıl ve özneyi dış dünyanın sonucu olarak ortaya koymuş oldu. Ayrıca Hegel, Kant'ın bilgide öznel unsurlara atfettiği önemden hareketle, onun apriori kategorilerini tarihsel kategorilere dönüştürecektir ki, bu artık öznenin itibar ve yetki kaybı anlamına geliyordu.⁴

Çünkü Hegel için tarih, diyalektik bir hareket, devinimler dizisidir ve bu devinimler sırasında birbirini izleyen uluslar, dahiler, Mutlak Olan'ın birer aletleridir. Dahiler doğurmaktan çok, geleceğin ebeliğini yaparlar. Bu duruma analık eden şey ise çağın ruhu anlamına gelen zeitgeisttir. Nesnelere bütün aşamalarında karşıtların çatışması sözkonusu olduğu için hiçbir süreklilikten bahsetmek mümkün değildir. Çatışmanın nihai amacı özgürlüğün büyüüp gelişmesidir ki, bu her olan şeyin “doğru” (olması gereken) olması anlamına gelir ve akla uygundur. Hegel, bu diyalektik süreçte zihnin görevini çeşitlilikteki birliği kavramak, felsefenin ödevini ise çeşitlilik içerisinde henüz gerçekleşmemiş birliği açığa çıkarmak olarak tanımlıyordu. Ahlakın ödevi karakter ile davranış kuralını birleştirmek, siyasetin görevi birey-

¹ Cottingham, J. (2015). *Akılçılık*, çeviren Bülent Gözkan, İstanbul: Dergah Yayınları, (s. 111)

² Cottingham, J. *Akılçılık*, (s. 116)

³ Cottingham, J. *Akılçılık*, (s. 110)

⁴ Cevizci, A. *Bilgi Felsefesi*, (s. 214)

leri bir devlet halinde birleştirmektir. Din, içinde bütün karşıtların birliğe dönüştüğü, Mutlak olanı, içinde madde ile ruh, özne ile yüklem, iyi ile kötünün bir olduğu varlığı büyük bütününe ulaştırmak ve onu duyurmak için vardır.¹

Descartes`le birlikte metafizikten, tarih ve kültürden ayrılan ve cogito ile bağımsızlığı ilan eden özne, Hegelle birlikte yeniden tarihe ve kültüre katılmaya çalışılmıştır. Hegel, rasyonalistlerin tarihdışı kavramının yerine tarihsel kavramını ve düşüncesini ikame edecektir ve modernitenin Tanrı`dan devraldığı bireysellik fikrinin yerine de kültürü ve toplumu koyacaktır.

Özne tarihin bir parçası, tikeli, hatta sonucu olunca o zaman artık bilen değil bilinen, öğrenilen konumuna düşmüştür ki, bu durumda onun bağlamını belirleyen şey artık, kültür, tarih ve toplumdur. Bu durumda, özneyi anlamak istediğiniz takdirde, onu çevreleyen “çağın ruhunu” anlamak gerekir.

Descartes için sorun insan aklı görüntünün arkasındaki gerçekliğe nasıl ulaşır sorusu idiye, Hegel`in sorunu, özne tarihsel koşullarımlıktan nasıl kurtularak nihai amaca ulaşır meselesi idi.²Hegel bu sorunun 3 temel ilke ile aşılabileceği kanaatindedir;

1. *Toplumsal Devrimlere Yardımcı olarak*
2. *Felsefi Tefekkürle*
3. *Bilincin Gelişimi ile*

Özneyi ancak mutlak hakikatin penceresinden, mutlak bilginin perspektifinden anlamak mümkündür. Çünkü özne sadece kısmi bir perspektife sahiptir. Kısmi perspektiften Mutlak hakikate geçişi, hareketi sağlayan şey felsefedir. Özne bu geçiş aşamalarının bir aracı, arızı bir aletidir. Özne tarihseldir ve hiçbir şey onu tarihdışına çıkaramaz. Tarih ve kültür özne için hapishaneye dönüşmüş oluyor. Hegel`le birlikte temel vurgu tarihdışı olandan tarihsel, bireyden kültüre dönmüştür. Descartes için dış dünyadan bağımsız olan akıl, Hegel`le birlikte dış dünyanın sonucu olan akla evrilmiştir.³

Hegel bu özneyi varlıkta, daha doğrusu bir ifadeyle, tarihte ve kültürde iyice buharlaştıran yaklaşımlarında, Kant`ın ve Kant sonrası idealizmin, Hıristiyanlığın ve

¹ Durant, W. (2014). *Felsefenin Öyküsü*, 5. Baskı, çeviren Ender Gürol, İz Yayıncılık, İstanbul. (s. 286-287)

² Taylor, Ch. (1975). *Hegel*, Cambridge University Press, Cambridge, (s. 71)

³ Cevizci, A. *Bilgi Felsefesi*, (s. 213-214)

özellikle de Alman Romantik Edebiyyat akımının etkisini yansıtırken,¹ diğer bir taraftan da “kendisini anlayan tek kişi olmasına rağmen, yanlış anlayan” Marksı, aklın yerine tutkuları geçiren ve Sokrates ve Platon gibi rasyonaliteyi bir tür gerileme² (dekodans) olarak gören Nietzsche`yi ve varlık felsefesindeki muammalı, esrarengiz görüşleriyle Hegel`i yeniden anımsatacak olan Heidegger`i de salık vermiş oluyordu.

Hegel kategorileri tarihselleştirdiği yerde, Marks kategorileri siyasallaştırmakla işe koyulur. Şöyle ki, özneyi, öznelarası her türlü ilişkiyi, bilim, felsefe, din ve günlük yaşamı belirleyen şeyin ekonomik ilişkiler, kaba ifadeyle söylersek, bireysel çıkarlar olduğunu savunacaktır. Dolayısıyla Marks çağın ruhunu ekonomik ilişkilerde bulmuştur. O, tarihin harekete geçirici gücünün ne Tin (Hegel) ne de insan öznesi (Kant, Fichte) değil, üretim araçları ve üretim ilişkilerinden doğan yapının olduğunu düşünür. Görünmez bir nedenselliğin (üretim güçleri ve üretim ilişkileri bütünü) çok farklı şekillerde (toplumsal, siyasal ve bilim, felsefe ve dini de kapsayacak şekilde ideolojik anlamda) “görünür” sonuçlar ürettiğini ileri sürer.³

Marks, Kant`ın noumen-fenomen ayırımının yerine altyapı-üstyapı kavramlarını ikame edecektir ki, altyapıda olan ekonomik etkenler, üstyapıdaki tüm insani faaliyetleri belirlemiş olacaktır. Buna insanın kendisi de dahildir. Dolayısıyla, Marks`ta özneyi ekonomik koşullanmışlık içerisinde hapsedilmiş buluyoruz.⁴

Nietzsche`ye geldiğimizde, artık insan aklını kuşatan, onu nesneleştiren ne siyasal ne ekonomik koşullardır, bizatihi insanın kendisi, onun bedensel arzularıdır. Diğerleri üzerinde yetkeye sahip olmak isteyen bedenidir. Gizil bir güç isteyidir. İktidar arzusudur. İnsan, Hegel`de tahihsel koşullanmışlığı, kültürel olanı aşmak zorundaydı. Nietzsche`de ise insan kendini aşmak, üst insana ulaşmak, kendi yasasını ve ahlakı oluşturmak zorundaydı. Ne var ki, bunu her kes için, özellikle “sürü” diye aşağıladığı toplum, ya da sıradan insan için değil, sadece Dionesos çu bir ruha sahip olan kişilerin başarabileceğini haber veriyordu:

¹ Scruton, R. (2015). *Modern Felsefenin Kısa Tarihi*, çevirenler Utku Özmakas, Ümit Hüsrev Yolsal, Ankara: Dipnot Yayınları, (s. 179)

² Nietzsche, F. (2016). *Putların Alacakaranlığı*, çeviren Enver Günsel, Ankara: Tutku Yayınevi, (s. 14)

³ Delacampagne, 20. *Yüzyıl Felsefe Tarihi*, (s. 260)

⁴ Cevizci, A. *Bilgi Felsefesi*, (s. 216)

İnsan kendisini korumak için değer biçti nesnelere, nesnelere anlamını o yarattı, insanca anlamı! Bundan ötürü ‘insan’ der kendine, yani: değerlendiren. Değerlendirmek, yaratmaktır: işitin ey yaratıcılar!

Değerlendirmenin kendisi, bütün değerlendirilmiş nesnelere hazinesi ve cevheridir. Ancak değerlendirmeye var olur değer: değerlendirme olmasaydı, varlık, içi boş bir kabuğa dönerdi, işitin ey yaratıcılar!

Değerlerde değişme,-bu, yaratıcılarda değişmedir. Yaratıcı olması gereken, yıkar hep.¹

Martin Heidegger “var olan olan nedir” klasik felsefe sorusunu “varlığın anlamı nedir?” varoluşsal sorusuyla değiştirir. Ona göre, varlık felsefesinin nihai gayesini varlığın ne olduğunu değil, var olmanın ne anlama geliyor olmasını açıklamaktır.² İnsanın, genel olarak ise varlığın anlamının ve anlaşılmasının ancak belli bir zaman içerisindeki duygu ve eylemleriyle mümkün olabildiğini savunan Heidegger, zamansal özne kavramına yönelir.

Böylece insani varoluşumuzu temellendirmek için Hermeneutiğe başvuracaktır. İnsan Dünyaya fırlatılmış ve acılarla, hayal kırıklıkları ile karşılaşmış bir varlıktır. Varlık (*sein*) artık fırlatılmış, tarihin ve varlığın koşullanmışlığı içindeki insan (*dasein*) artık kendi yalnızlığını ancak bir yorumlama ile anlamlandırır bilir. Hayat, açıklanmaya ihtiyaç duyan, yorumlanması gereken zihinsel, epistemik bir durum değildir. Varolduğumuz şeydir.³

20 yüzyılın büyük filozoflarının başında gelen Foucault epistemolojiye iktidar kavramını sokarak, öznedeki akli ve dolayısıyla da her türlü bilgiyi belirleyen şeyin güç istenci ve iktidar olduğunu savunur. Bu yaklaşımıyla da adeta hem Nietzsche`yi hatırla(t)mış, hem de bilgiyi kontrol etme arzusu olarak gören Adorno`yu tekrarlamış olacaktır. Adorno da kontrol mekanizması olarak eski zamanların büyüünün yerini, modern dönemde ondan daha fazla örgütlemiş, dolayısıyla daha tehlikeli olan bilimin aldığı söyler. Adorno, aydınlanmayı insanın kendine yabancılaşması olarak görür. Ona göre, bir insan ne kadar aydınlanmışsa, kendine o kadar fazla yabancı-

¹ Nietzsche, F. (1995). *Böyle Buyurdu Zerdüşt*, çeviren T. Oflazoğlu, İstanbul: Cem Yayınevi, (s. 61)

² Çüçen, K. (2003). *Heidegger`de Varlık ve Zaman*, Bursa: Asa Kitapevi, (s. 39)

³ Heidegger, M. (2008) *Varlık ve Zaman*, çeviren Kaan H. Ökten, İstanbul: Agora Kitaplığı, (s. 56)

laşmıştır. Kültür endüstrisi bireyi özne olmaktan çıkarmış ve onu nesne konumuna yerleştirmiştir.¹

Foucault için genel, nötr ve ya bağımsız bir ifade sözkonusu olamaz. Aksine, daima bir serinin ya da bir bütünün üyesi olan, başka ifadeler arasında bir rolü olan, bu ifadeye dayanan ve onlardan ayrılan bir ifade vardır. İfade, anlamlı bütünlüklerin belirgin bir hale gelme ilkesi olmaktan uzakta, bu bütünlüklerin içinde biriktikleri ve çoğaldıkları bir uzamda anlamlı birlikler oluşturan şeydir².

Foucault, ifadelerin çözümlenmesinin bir cogitoya göndermede bulunmaksızın gerçekleştiğini savunur. İfade, gerçekte, ‘söylenilenin’ düzeyinde kurulur ve bununla onda gözlemlenebilen söylenmiş şeylerin toplamını, ilişkileri, düzenleri ve dönüşümleri, anlamak gerekir. Burada konuşan herhangi bir kişidir. Her ifade belirli bir düzenin taşıyıcısıdır ve düzenden ayrı bir durumda bulunmaz³.

Filozofa göre, özne yanında sürekli bir arşivle dolaşmaktadır. Peki ne var bu arşivin içinde? Bu arşiv söylenen şeylerin ilkesi, ifadelerin bireysel olarak ortaya çıkışını yöneten sistemdir. Arşiv, ifadelerin hem var olma hem de düzenli bir biçimde değişme olanağını veren bir uygulamasının kurallarını gösterir.⁴

Foucault klasik epistemolojinin “nesnel hakikat” “çıkara dayanmayan bilgi”, “önyargılardan yalıtılmış kavrayış” gibi kavramlarını çöpe atar. Ona göre bilgi, insani etkilerden bağımsız düşünülemez.

Öznenin buharlaşması ile Batılı entellektüellerin büyük bir kısmı “dünyayı etkileme kudretinden yoksun olduklarına inandıkları için” onu gözlemlemeyi seçerler ve görevlerini dünyayı dönüştürmek değil, anlamak olarak belirlerler. Öznenin kaybı ile iki fikri hareketin doğuşu başlar: İlki “yorum” yoluyla modern kültürün yitik anlamını bulmayı önerir, ikincisi kültürün yapılarını analiz ederek sembolik süreçlerin işleyişini aydınlatma yolunu seçer.⁵

Öznenin buharlaşması, bilgidaki paradigmatik bir kırılmayı da beraberinde getiriyor. Paradigmatik kopuş hem sebep, hem de sonuç olarak beliriyor. Açıklamayı

¹ Adorno, T. (2003). *Kültür Endüstrisini Yeniden Düşünürken*, İstanbul: Cogito, (s. 76)

² Foucault, M. (1972). *The Archeology of Knowledge and the Discourse on Language*, çeviren A. M. Sheridan Smith, New York: Pantheon Books, (s. 22)

³ Foucault, *Archeology*, (s. 144)

⁴ Foucault, *Archeology*, (s. 127)

⁵ Delecampagne, C. (2016). *20. Yüzyıl Felsefe Tarihi*, çeviren Devrim Çetinkasap, İstanbul: Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 5. Basım, (s. 266)

doğabilimlerine bırakarak, insan bilimleri anlam(landırm)ayı temele alır. Artık kavranması gereken şey, Kant`ta olduğu gibi nesnel bilginin imkani koşulları değil, kendi kendini anlamının imkan koşullarıdır.¹

Sonuç

Öznenin 3 farklı dönemdeki konumunu ve tarihsel süreç içerisindeki serüvenini antik, modern ve post-modern filozoflar üzerinden takip etmiş olduk. Özellikle Descartes`le özgün ve bariz bir şekilde doğan ve kemikleşen özne felsefesi, Kant`la sınırlandırılmış ve Hegel`in tarih ve kültür vurgusu ile birlikte buharlaşmaya başlamıştır. Bu gelişmelerin sonucu olarak felsefi epistemoloji de paradigma değişimlerine maruz kalmış, açıklamanın yerine anlama almıştır.

Bir tarafta fenomenolojik çalışmalara, diğer taraftan hermeneutiğe götüren bu gelişmeler, öznenin daha çok nesneye, bilenden çok bilinene, açıklayandan çok açıklanana, muhataptan daha fazla hitabın kendisine vurgu yapmıştır. Anlama okuyucu ile metin arasında diyalojik bir sürece dönüşmüştür. Okur metni anlamaya çalışırken, metin de okuru oluşturur. ve bakışımızı şekillendirir, nesnel değil, “gözlüklerle” bakmağı zorunlu kılıyor.

Bu durum artık evrensel bir doğrudan, evrensel bir hakikatten bahsetmeyi imkansızlaştırmış, zamandışı ve tarihdışı hakikat yerine, yerel, belli ve özgül hakikat(ler) ortaya çıkarmış, modernitenin aşırı özne, bilgi, hakikat vurgusu yerine, her şeyin geçici ve geçerli olduğu, rölatif ibahi bir durum oluşturmuştur.

Dolayısıyla, özneyi yok sayan, onun yerine tarihi, toplumu, iktidarı ve ya söylemi geçiren her düşünce sistemi ve savunucuları sonuç olarak insan özgürlüğünü de ortadan kaldırmıştır. İnsanın tarihsel koşullu bir varlık olduğunu söylerken, iktidarı, yapıyı ve ya söylemi yüceltmış, bireyi değersizleştirerek, çaresizce kaderciliye terk etmişlerdir. Değişim ve dönüşümün etkenleri olarak rasyonel özneyi ve onun iradesini değil, tarihsel toplumsal yapıları salık verirken düşünsel otoriterliliğin de temellerini atmışlardır.

¹ Delacampagne, 20. *Yüzyıl Felsefe Tarihi*, (s. 267)

Kaynakça

1. Adorno, T. (2003). *Kültür Endüstrisini Yeniden Düşünürken*, İstanbul: Cogito
2. Aristoteles, (1975). *Politika*, çeviren Mete Tuncay, İstanbul: Remzi Kitabevi
3. Cevizci, A. (2017). *İlkçağ Felsefe Tarihi: Aristoteles*, 3. Cilt, 6. Baskı, İstanbul: İstanbul Bilgi Üniversitesi Yayınları
4. Cevizci, A. (2018) *Bilgi Felsefesi*, 4. Baskı, Ankara: Say Yayınları
5. Cottingham, J. (2015). *Akılcılık*, çeviren Bülent Gözkan, İstanbul: Dergah Yayınları
6. Çüçen, A. Kadir, (2003) *Heidegger`de Varlık ve Zaman*, Bursa: Asa Kitabevi
7. Çüçen, A. Kadir, (2014). *Varlık Felsefesi*, Yayına hazırlayanlar A. Kadir Çüçen, Melek Zeynep Zafer, Adnan Esenyel, 3. Baskı, Bursa: Ezgi Kitabevi
8. Dekartes, R. (2013). *İlk Felsefe Üzerine Meditasyonlar*, çeviren Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınları
9. Dekartes, R. (2013). *Usun Doğru Yönetimi ve Bilimlerde Gerçeklik Arayışı İçin Yöntem Üzerine Söylem*, çeviren Aziz Yardımlı, İstanbul: İdea Yayınevi
10. Delecampagne, C. (2016). *20. Yüzyıl Felsefe Tarihi*, çeviren Devrim Çetinkasap, Türkiye İş Bankası Kültür Yayınları, 5. Basım, İstanbul.
11. Will, Durant. (2014). *Felsefenin Öyküsü*, 5. Baskı, çeviren Ender Gürol, İstanbul: İz Yayıncılık
12. Heidegger, M. (2008). *Varlık ve Zaman*, çeviren Kaan H. Ökten, İstanbul: Agora Kitaplığı
13. Hospers, J. (2017). *Analitik Felsefeye Giriş*, çeviren Şahin Filiz, Ankara: Adres yayınları
14. Hume, D. (2015). *İnsan Doğası Üzerine Bir İnceleme*, çeviren Ergün Baylan, Ankara: BilgeSu Yayınları
15. Foucault, M. (1972). *The Archeology of Knowledge and the Discourse on Language*, çeviren A. M. Sheridan Smith, New York: PantheonBooks
16. Kant, I. (1964) *Critique of Pure Reason*, translated by N. Smith, London: MacmillanPress
17. Locke, J. (2000). *İnsanın Anlama Yetisi Üzerine Deneme*, çeviren Meral Delikara Topçu, Ankara: Öteki Yayınevi
18. Nietzsche, F. (2010). *Yunanlıların Trajik Çağında Felsefe*, çeviren Turan Erdem, İstanbul: Arya Yayıncılık
19. Nietzsche, F. (1995). *Böyle Buyurdu Zerdüşt*, çeviren T. Oflazoğlu, İstanbul: Cem Yayınevi
20. Nietzsche, F. (2016). *Putların Alacakaranlığı*, çeviren Enver Günsel, Ankara: Tutku Yayınevi

21. Scruton, R. (1995). *A Short History of Modern Philosophy: From Descartes to Wittgenstein*, London and New York, Routledge

22. Taylor, C. (1975). *Hegel*, Cambridge: Cambridge University Press

Dr. Rafiz Manafov

Epistemolojiq müzakirələr kontekstində
“Subyektin buxarlanması”
(xülasə)

Antik yunan fəlsəfəsindən başlayaraq, subyekt məfhumu fəlsəfi düşüncənin ən önəmli predmeti olaraq mövcud olmuşdur. Tarixin müəyyən dövrlərində bəzən mərkəzi əhəmiyyət kəsb etmiş, bəzən də gücünü tarixi-sosial faktorlara buraxmışdır.

Bilik prosesində subyektin, yoxsa obyektin daha əhəmiyyətli rol oynadığının müəyyənləşdirilməsi məsələsi, fəlsəfi epistemologiyanın ən qədim və çətin məsələlərindən biridir. Tarix boyunca subyektin mərkəzi əhəmiyyəti dəyişən olmuşdur. Subyektin tarixi serueninin antik dövrlərdən etibarən mifik və dini olanla əlaqəli olduğu bilinməkdədir. Modern fəlsəfəyə gəldikdə isə subyektin fərd olaraq, insan aqlını təmsil edən güc olaraq ortaya çıxdığını müşahidə edirik. Ancaq, Kantla başlayan, Hegellə davam edən “subyektin buxarlanması” adını verdiğimiz proses nəticəsində, subyekt əvvəlki mərkəzi əhəmiyyətini itirmiş, insan aqlı bəzi filosoflara görə tarixi və mədəni olayların təsiri altında qalmış, bəzilərinə görə isə daxili emosiyaların əsirinə çevrilmişdir.

Subyektin buxarlanması hadisəsi ilə Postmodernitə arasında səbəb-nəticə əlaqəsinin olduğunu söyləmək mübaligə olmaz. Ancaq hansının diyərinə daha çox təsir etdiyini söyləmək çətinidir. Subyektin öz mərkəzi rolunu itirməsi xüsusilə epistemologiyada mühüm nəticələr doğurdu. Belə ki, artıq universal bir həqiqətdən, mütləq bir doğrudan bəhs etməyi çətinləşdirdi. Eyni zamanda, zamanüstü və tarixüstü həqiqətlər öz yerini “yerli” həqiqətlərə tərk etdi.

Məqaləmizdə, bu rasyonal subyektin tarix içərisində keçirdiyi dəyişiklikləri, doğrulması, güclənməsi və buxarlanması məsələsini tarixi perspektivdən dəyərləndirəcəyik.

Açar sözlər: *subyekt, obyekt, ağıl, fəlsəfə, tarix, mədəniyyət, dəyişənlik*

Dr. Rafiz Manafov

“The Evaporation of the Subject”
in the Context of Epistemological Discussion
(abstract)

From the ancient Greece, the concept of subject is an important component of the philosophical thought. In certain periods of history, from time to time, it has been attracting the focused attention manifesting its influence over the historical-social factors.

The discussion of whether the subject is more important in knowledge or the object is one of the most ancient and hardly solved epistemic issues of philosophy. The position of the subject in history has been variable. It is known that the adventure of the subject has related to myth and religion since the ancient period. In modern philosophy one can witness that the subject is considered as an individual, as a power of a human mind. However, with the condition that we call “the evaporation of the subject” formulated by Kant and developed then by Hegel, the subject lost its former central position and was replaced by some philosophers with historical/cultural individual reason being under the effect of inner or external conditions.

One can also notice that there is a cause-effect relationship between the evaporation of the subject and Postmodernity. However, it is difficult to determine which one is more affecting on the other.

The loss of subject central position has had the important consequences, especially in epistemology. It is now impossible to speak of the universal direction, the universal truth. At the same time, instead of timeless and ahistorical truth, the local truths have been revealed.

In present article the author has tried to explain this adventure, the birth, the ossification and evaporation of subject in the historical perspective.

Keywords: *subject, object, reason, philosophy, history, culture, change*

Др. Рафиз Манафов

“Испарение личности”
в контексте эпистемологических дискуссий
(резюме)

Со времён древнегреческой философии понятие субъекта продолжало существовать как важный компонент философской мысли. В определенные

периоды истории время от времени он занимал центральное место, и временами его позиции определяли историко-социальные факторы. Одной из самых древних и трудно решаемых эпистемологических задач философии является проблема определения того, чья роль важнее в процессе познания – субъекта или объекта. Исторически, центральная роль субъекта была изменчивой. Известно что, развитие субъекта еще с древних времен связано с мифом и религией. В современной философии субъект проявляется как личность, как сила, представляющая человеческий разум. Но, в то же время, с введением понятия "испарение личности", начиная с Канта и продолжая Гегелем, субъект утратил свои прежние центральные позиции, и согласно некоторым философам уступил ее, культуре и истории, а по утверждению некоторых других философов, внутренним страстям, которые превосходят над разумом. Не будет преувеличением сказать, что между явлением "испарения" субъекта и постмодерном существует причинно-следственная связь. Однако трудно сказать, какое из них больше влияет на другое. Потеря субъектом центральных позиций имела важные последствия, особенно, в эпистемологии. Теперь невозможно говорить об универсальной прямой, универсальной правде. В то же время, вместо вечной и исторической правды были открыты местные истины. В нашем исследовании мы попытались объяснить это приключение, рождение, окостенение и испарение ментального субъекта с исторической точки зрения. В то же время временные и исторические истины уступили свое место «локальным» истинам.

В статье мы рассматриваем изменения, которые претерпел этот рациональный субъект в исторических рамках, его зарождение, усиление и "испарение", оценивая всё это через призму исторической перспективы.

Ключевые слова: субъект, объект, разум, философия, история, культура, изменение

Məqalə redaksiya daxil olmuşdur: 15.07.2019

Təkrar işləməyə göndərilmişdir: 27.08.2019

Çapa qəbul edilmişdir: 04. 09. 2019